

ARTUR KARASIŃSKI*, IRENA SAWICKA**

* Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Filologii Słowiańskiej

**Polska Akademia Nauk, Instytut Sławistyki

Polski język w albańskim „damaskinie” z XIX w.

Słowa kluczowe: fonetyka polska; alfabet Teodora; zabytek piśmiennictwa albańskiego

Key words: Polish phonetics; Todhri alphabet; monument of Albanian writing

Informacje wstępne

Do autorów tego tekstu dotarła informacja o ciekawym zabytku albańskim zawierającym dość obszerną listę polskich wyrazów. Informację tę przesłał nam Robert Elsie, wybitny badacz kultury albańskiej, z sugestią odnotowania tego faktu w polonistyce. Zabytek jest słabo znany i w dodatku wyrazy polskie wcześniej były rozpoznane jako czeskie, słowackie i węgierskie. Autor późniejszej transliteracji Qemal Haxhihasani nazwał je ogólnie słowiańskimi.

Zabytek ma dużą wartość przede wszystkim dla kultury albańskiej, ponieważ został napisany w tzw. alfabecie Todhri. Jest to jeden z oryginalnych albańskich alfabetów, stworzony w XVIII wieku i używany prawdopodobnie w celu swobodnego komunikowania się społeczności albańskiej w czasach administracji tureckiej, w okresach kiedy używanie albańskiego na piśmie było zakazane (fakt ten opóźnił znacznie rozwój piśmiennictwa albańskiego,

które praktycznie przestało istnieć pod koniec XVII wieku). Alfabet Todhriego można więc nazwać alfabetem-tabu. Ma on charakter regionalny, był używany w regionie Elbasanu w środkowej Albanii. Obecnie niewiele osób umie go odczytać i z tego względu zabytki te, jak również zabytki w innych oryginalnych alfabetach albańskich i literatura pisana alfabetem arabskim, są słabo znane.

Stworzenie alfabetu przypisywane jest niejakiemu Daskalowi Todhri¹. Teksty biblijne zapisane w tym alfabecie odkrył konsul austriacki w Janinie, Johann von Hahn, i fakt ten odnotował w raporcie dostarczonym Austriackiej Akademii Nauk w 1849 roku. Część z tych materiałów von Hahn opublikował w *Albanesische Studien* (von Hahn 1849).

Todhri pochodził z prawosławnej rodziny złotników. Najprawdopodobniej w połowie XVIII wieku prowadził spisy parafialne kościoła św. Marii znajdującego się w twierdzy elbasańskiej. W rejestrach tych nazywał siebie Theodorem, synem Haxhiego (*haxhi* ‘pielgrzym’), lub Theodorem Daskalosem (nauczycielem). Zmarł prawdopodobnie około 1805 roku.

Źródła alfabetu, jeśli w ogóle jakieś są, są nieznanne. Von Hahn uważał, że alfabet Todhriego ma pochodzenie fenickie, kolejny badacz tych tekstów, Leopold Geiter (1883), uważał, że jest on oparty na kursywie alfabetów greckiego i łacińskiego. Manuskrypty, którymi dysponował Geiter, zostały zdeponowane w Austriackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu. Kolejnym badaczem, który zetknął się z tekstami w alfabecie Todhriego był Gjergj Pekmezi, który opisał je także w raporcie z 1900 roku do Austriackiej Akademii Nauk (Pekmezi 1901). W klasztorze św. Jana Włodzimierza Pekmezi natknął się na trzy zeszyty (od 6 do 20 kart) zapisane alfabetem Todhriego i spotkał tam mnicha Camblaka, który posługiwał się tym alfabetem, a nauczył się go od ucznia Theodora. Według Camblaka, autor alfabetu, Thodri, przywiózł go ze sobą z Voskopojë² (Moschopolis). Teksty odkryte przez Pekmeziego zawierały hymny religijne, i bajki greckie z tłumaczeniem na ówczesny albański i grecki. Pisane były przez różne osoby. Pekmezi spotkał w Elbasan kilka osób, które wciąż jeszcze umiały się posługiwać alfabetem Todhriego. Praw-

¹ Dhaskal Todhri ‘nauczyciel Todhri’, pełne imię Theodor Haxhifilipi (1730–1805), pochodził z Elbasanu.

² Ważny ośrodek kultury prawosławnej w południowej Albanii, miasto zamieszkałe głównie przez Arumunów. Prawdopodobnie największe miasto na Bałkanach w XVII w.

dopodobnie alfabet ten używany był sporadycznie w Elbasan jeszcze na początku XX w. W alfabecie tym spisano także kronikę rodziny Popaj, prowadzoną od 1785 do 1933 roku.

O alfabecie Todhriego pisali również: Rajko Nahtigal (1923), Armin Hetzer (1987), Qafëzezi (1937), Ressulli (1938), Osmani (1987).

Odnaleziono niewiele tekstów w alfabecie Todhriego, a z odnalezionych nie wszystkie się zachowały do dziś. Także opublikowany w 1918 roku przez Lefa Nosi rękopis świętej liturgii został skonfiskowany przez komunistów wraz z całym bogatym archiwum Nosiego. Inwentarz ocalałych zabytków sporządził Dhimitër Shuteriqi, który w czasach reżimu komunistycznego zajmował uprzywilejowaną pozycję w nauce albańskiej. Poświęcił on także kilka artykułów alfabetowi Todhriego (1949, 1954, 1959, 1973, 1976)³.

Autorem manuskryptu zawierającego, między innymi, listę polskich wyrazów był niejaki Simon Kazanxhiu z Elbasanu. Natomiast Robert Elsie zajmował się⁴ opracowaniem zabytku i wszystkie informacje o nim pochodzą bezpośrednio od niego. To on rozpoznał język polski w spisie wyrazów rzekomo czeskich, słowackich i węgierskich.

Tak zwany *Zeszyt Szymona Kazanxhiu* pochodzi z pierwszej połowy XIX wieku. Można go datować ze względną precyzją, ponieważ na różnych stronach znajdują się wzmianki o latach 1822, 1823, 1824, 1827, 1829, 1841 i 1844. *Zeszyt* liczy 140 stron. Obecnie jest przechowywany w Albańskim Archiwum Państwowym w Tiranie. Jest prawdopodobne, że wcześniej zbytek wchodził w skład kolekcji rękopisów Lefa Nosi (zob. wyżej). Jego kolekcja została przejęta przez reżim komunistyczny w 1946 roku. Jej część trafiła w ręce uczonego i historyka Dhimitëra Shuteriqi, który sam także pochodził z Elbasanu. Shuteriqi współpracował z reżimem, dzięki czemu nie tylko przeżył, ale też mógł pracować naukowo. Jako pierwszy opublikował fragmenty *Zeszytu*, który potem został przekazany do Archiwum Instytutu Nauk⁵, a jeszcze później do Archiwum Państwowego.

Większość zawartości *Zeszytu* jest napisana po albańsku alfabetem Todhriego w dialekcie Elbasanu, ale jest tam też kilka kart spisanych po grecku w alfabecie greckim. Stosowanie alfabetu greckiego było częste w środowi-

³ Te krótkie informacje wstępne opracowano na podstawie Elsie 2016, 2017.

⁴ Niestety właśnie otrzymaliśmy wiadomość o śmierci Roberta Elsie.

⁵ Archiwum to potem przekształciło się w uniwersytet w Tiranie.

sku prawosławnym na południu i w środkowej Albanii, a oryginalne alfabety albańskie nie były powszechnie akceptowane. Jednak wydaje się, że alfabet Todhriego był w regionie Elbasanu dość popularny.

Elbasan leży w Albanii środkowej, na południe od Tirany, a jego dialekt należy według albańskiej tradycji klasyfikacji dialektów do tzw. dialektów przejściowych. Jednakże, de facto, dialekty te, zwłaszcza dialekt Elbasanu, mają więcej cech dialektu północnego, gegijskiego, co jest istotne dla interpretacji zapisów polskich (por. Gjinari 1970, *Atlasi* 2007, 2008).

Ryc. 1. Alfabet Thodriego.

v	i	l	o	ö	u	e	s	dz	ts	ds	nds	w	l	
đ	š	c	8	3	f	f	δ	m	y	ħ	ń	ħ'	ń'	γ
g	ε	x	3	q	λ	x	z	m	θ	u	v	q	g	
ps	h	ħ	ħ'	t	d	nd	θ	b	mb	p	n	tš	dž	
g	5	λ	š	š	š	š	š	š	š	š	š	š	š	
ndž	st	š	ž	št	te	ń	as	o	jū					

Źródło: <https://www.omniglot.com/writing/todhri.htm> [17.09.1917].

Robert Elsie przypuszczał, że *Zeszyt* mógł być używany do ćwiczenia piśma alfabetem Todhriego, który nie jest łatwy. Przy okazji służył do zapisywania najróżniejszych informacji i zdarzeń, co pozwala nadać mu miano damaskinu⁶. Między innymi, *Zeszyt* zawiera listy pozornie przypadkowych albańskich słów i zwrotów, listę słów i zwrotów w języku niemieckim wraz

⁶ Nazwa popularnego na Bałkanach rodzaju publikacji, zawierających różnorodne informacje (porady, pouczenia, receptury, żywoty świętych, opowieści ewangeliczne, itp.). Pochodzi od nazwiska autora pierwszego takiego greckiego utworu (Δαμασκίνοσ 1558), wielokrotnie wydawanego i tłumaczonego na języki bałkańskie (głównie słowiańskie) – Damaskina Studyty.

z ich albańskimi tłumaczeniami, obszerniejsze słowniki weneckiej odmiany włoskiego oraz polskiego wraz z tłumaczeniami na albański. Prócz tego w *Zeszytach* znajdują się zapiski finansowe, dotyczące zakupu i sprzedaży towarów, środków zaradczych na choroby i przepisy kulinarne (na przykład receptura produkcji piwa, czy sposobu barwienia wyrobów tekstylnych). Polskich wyrażeń jest około 350.

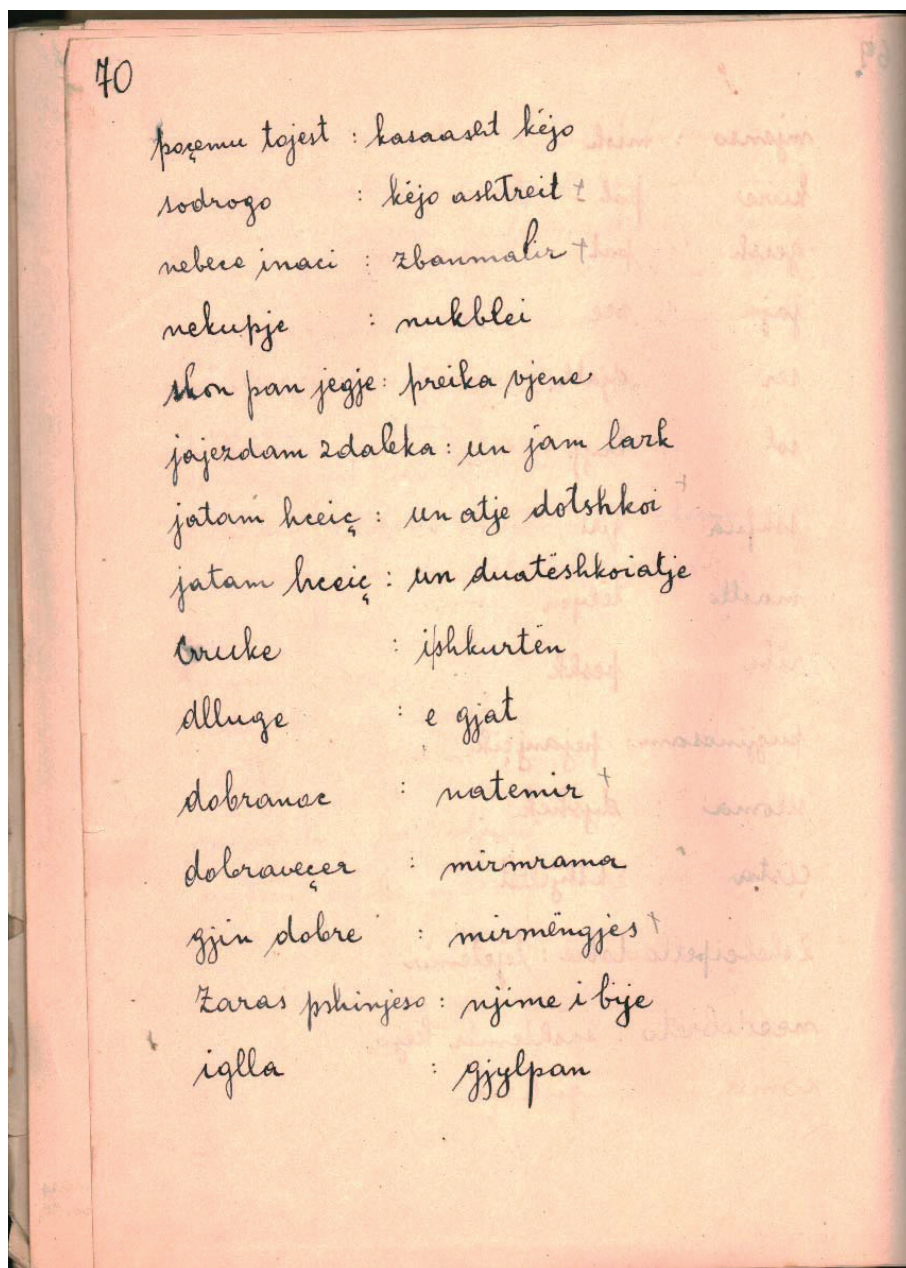
Cała zawartość *Zeszytu* została przetransliterowana i przetłumaczona na współczesny albański w 1948 roku przez filologa pochodzącego także z Elbasanu, Qemala Haxhihasani w 1949 roku. Ponownej transliteracji dokonał Robert Elsie w 2017 roku.

Zeszyt Szymona

Twórcą lub pierwszym znanym właścicielem *Zeszytu* był niejaki Simon Kazanxhiu, kupiec z Elbasanu. Alfabet Todhriego był w tym czasie wśród kupiectwa Elbasanu w powszechnym użyciu, a z pewnością stosowała go rodzina Popa (Popaj), być może w celu zachowania tajemnicy komunikacji. O Szymonie wiemy niewiele, poza tym, że podróżował po Europie w celach handlowych. Wiemy, że w 1822 roku był w Trieście, a następnie udał się do Budapesztu, Krakowa, Częstochowy i Radomia.

W 1828 roku *Zeszyt* przeszedł do rąk Papy Nikollë Kazanxhiu, który robił zapiski po grecku i używał *Zeszytu* głównie jako rodzinnej kroniki urodzin i śmierci. Dhimitër Shuteriqi sugeruje, że Szymon zmarł w tym właśnie roku, a Papa Nikollë był jego synem, dlatego Szymonowi, inicjatorowi *Zeszytu*, nadano nazwisko Kazanxhiu. Nie ma na to jednak żadnych dowodów, ale nazwisko autora – Simon Kazanxhiu – przyjęło się w historii piśmiennictwa albańskiego.

Ryc. 3. Strona 70 Zeszytu. Transliteracja Haxhihasaniego polskich słów na współczesny skrypt albański i ich tłumaczenia na albański.

Źródło: Udostępnione przez Roberta Elsie.

Wstępne rozpoznanie

Lista polskich wyrazów zawiera około 350 jednostek, ułożonych w luźne grupy tematyczne.

Zapis polskich przykładów ewidentnie robiony jest ze słuchu i ewidentnie ktoś podawał autorowi polskie wyrazy wymawiając je w izolacji (wygłos wyrazów jest słabiej identyfikowany). W związku z tym bardzo częste są błędy wyraźnie wynikające z niedokładnej identyfikacji brzmienia głosek. Niedokładności wynikają też z odmienności systemów fonetycznych polskiego i albańskiego. Przy pomocy ortografii albańskiej (dowolnego alfabetu) nie można przekazać wszystkich polskich brzmień. W transliteracji przykładów z alfabetu Todhriego na alfabet łaciński także jest sporo błędów. Zdarzają się też błędne tłumaczenia. Każda głoska polska ma w tych zapisach kilka różnych odpowiedników, co wynika nie tylko z błędnej identyfikacji brzmienia, ale po prostu z pewnej przypadkowości zapisu. Tym niemniej w odniesieniu do niektórych cech możemy sformułować pewne wnioski, albo przynajmniej przypuszczenia, odnośnie brzmienia polszczyzny na początku XIX wieku. Między innymi:

- Zapis albański potwierdza zębową artykulację *l* w ówczesnej polszczyźnie. W przykładach polskich występują regularnie zapisy z *ll'*, czemu odpowiada zębowa welaryzowana artykulacja tej głoski w języku albańskim, taka sama jak w ówczesnej polszczyźnie (w przeciwnym wypadku *l* zapisywane byłoby przez *u*), np. *masllo* 'masło', *slloma* 'słoma', *zapomjallam* 'zapomniałam', *lladna* 'ładna', *bjalle* 'biała', *sllotko* 'słodko', *pomallo* 'pomału', *kshesllo* 'krzesło', itd.
- Polskie *y* najczęściej oddawane jest przez *i*, np. *mlloidi* 'młody', *zëmbi* 'zęby', *disha* 'dzisiaj', *zit* 'Żyd', *çista* 'czysta', *pshinjeshiçe* 'przyniesicie', *pshigje* 'przyjdzie', *moshebiç* 'może być', itd. Fakt ten może świadczyć o bliższym brzmieniu polskiego *y* i albańskiego (a także polskiego) *i*, niż polskiego *y* i albańskiego *ë* [ɛ]. Zarówno *y* jak i *ë* to głoski scentralizowane (z miejscem artykulacji usytuowanym wewnątrz klasycznego czworokąta artykulacyjnego), więc należałoby się spodziewać substytucji raczej przez *ë*. Współcześnie albańskiemu *ë* bardziej odpowiada

⁷ Ze względów technicznych przekazujemy zapisy z transliteracji Haxhihasaniego, a nie z oryginału w alfabecie Todhriego.

brzmieniowo polskie *e*. Różnica wiąże się z pewnością ze zmianami, jakie zaszły w międzyczasie w polszczyźnie: obniżenie i centralizacja *e* do takiego stopnia, że polskie *e* i *y* nie bywają rozróżniane słuchowo przez cudzoziemców⁸. W *Zeszycie* są też zapisy polskiego *y* przez *e*, ale jest ich mniej, np. *zshebeipellodobre* ‘żeby było dobrze’, *bellash tam* ‘byłaś tam’, *podobnozshebi bello* ‘podobne żeby było’, *kede* ‘kiedy’. Przykład *scemhçesh* ‘z czym chcesz’ zapewne oddaje ówczesną polską formę narzędnika zaimka *co* (z *czem*). Można by na podstawie, między innymi, takich zapisów próbować zidentyfikować regionalną czy dialektalną odmianę polszczyzny, ale tego typu niekonsekwencje są w *Zeszycie* na porządku dziennym, a podobne błędy charakteryzują też zapisy albańskie.

- Najważniejszą informację, jak się zdaje, przekazują zapisy polskich nosówek. Przed zwartą oczywiście w zapisie występuje grupa ‘samogłoska + sonant nosowy’, np. *zëmbi* ‘zęby’, *munndri* ‘mądry’, *piontek* ‘piątek’, *pamentash* ‘pamiętasz’. Tak samo zapisywane są nosówki przed szczelinowymi, np. *mjenso* ‘mięso’, *ponsove* ‘paśowe’. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie to, że w dialekcie Elbasanu również występują nosowe samogłoski o bezwzględnie synchronicznej realizacji i w *Zeszycie* są zapisywane przez czystą samogłoskę, np. *asht* [ãʃt] ‘jest’ (współczesne literackie *është*), *madha* [mã ða] ‘dał mi’ (*më dha*), *adoma* [a do mã] (*a do më?*) ‘czy chcesz więcej?’. Naszym zdaniem zapis polskich wyrazów stanowi świadectwo faktu, że polskie samogłoski nosowe również przed szczelinową były rozłożone już na początku XIX wieku, a nie później, jak notorycznie twierdzą poloniści, mimo że asynchroniczna artykulacja nosówek została stwierdzona już na początku XX w. przez Benniego 1912, i przez Koneczną 1934⁹. W polskich przykładach zapisy przez czystą samogłoskę wewnątrz wyrazu występują bardzo rzadko, głównie przed afrykatą: *nehceveje* ‘nie chcę więcej’, obocznie do zapisu z sonantem nosowym: *hceshvjenci* ‘chcesz więcej’, oraz w jednym przykła-

⁸ Różnica przejawia się tylko w pierwszym formancie.

⁹ Nawet tak doskonały fonetyk jak Bożena Wierzchowska, która poprawnie opisała wymowę nosówek przed szczelinowymi, zinterpretowała je fonologicznie jako samodzielne fonemy, chociaż także dystrybucja nie uzasadnia takiej interpretacji (Wierzchowska 1980). Cały szereg późniejszych badań potwierdza polisegmentalną artykulację tzw. polskich nosówek (m.in. Dukiewicz 1958, 1967, Zagórska-Brooks 1964).

dzie przed zwartą, wymówioną na skutek upodobnienia z pewnością jako afrykata: *vevnosh* ‘wewnątrz’.

Większość polonistów jeszcze przez ponad sto lat nauczała, że poprawna artykulacja tzw. nosówek przed spółgłoską szczelinową powinna być synchroniczna i taką wymowę zalecano jako jedynie poprawną, por. choćby w 1977 *Słownik wymowy polskiej* (analizę poprawności informacji wydawnictw normatywnych zob. Osowicka 2000). Takie zalecenia prowadziły do błędnej wymowy przez cudzoziemców, którzy korzystając z takich poradników starali się wymawiać polskie nosówki „na sposób francuski”.

Najczęściej tak samo zapisywane było *ę* w wygłosie. Ewidentnie w tym czasie nosowość w tej pozycji jeszcze się utrzymywała, przynajmniej opcjonalnie, np. *piję zamnom* ‘pójdź za mną’, *nepuidem* ‘nie pójdę’, *puidem* ‘pójdę’, obok *puide* ‘pójdę’, *mamrobotę* ‘mam robotę’, *cozarobotemash* ‘co za robotę masz’, *nehce* ‘nie chce’.

Pozostałe zapisy są mniej przydatne ze względu na spory rozrzut odpowiedników, wśród których często nie da się ustalić przeważającej reprezentacji.

- Bardzo różnie zapisywane są polskie spółgłoski szumiące – ta sama głoska w różny sposób, ten sam sposób zapisu na różne głoski:

[ɛ]: *ssh* – *sshfica* ‘świeca’; *sh* – *disha* ‘dzisiaj’, *jeshen* ‘jesień’, *shmetanka* ‘śmietanka’; *shi* – *pshinjeshiçe* ‘przynieście’; *s* – *spaçmi sehçe* ‘spać mi się chce’, *padasneg* ‘pada śnieg’. (W języku albańskim nie ma głoski [ɛ], a dwuznak *sh* w alfabetach łacińskich stosowany był i jest do zapisania [ʃ]).

[z]: *zsh* – *zshelone* ‘zielone’, *zshimo* ‘zima’, *jeszshle* ‘jest źle’; *z* – *vzonam* ‘wzięłam’. (Alb. *zh* = [ʒ]). Tak samo zapisywane było czasem *z*: *jakshe nazshiva* ‘jak się nazywa’ (obok regularnego *z*: *znallazëm* ‘znalazłem’, *zarobillam* ‘zarobiłam’).

[tɕ]: *ç* – *pshinjeshiçe* ‘przynieście’; *zostaçem* ‘zostańcie’, *pujç* ‘pójdź’, *çenka* ‘cienka’, *piçmimisehçe* ‘pić mi się chce’, *laçebe* ‘dla ciebie’; *sh* – *nekceslluhash* ‘nie chce słuchać’ *pitaishe* ‘pytajcie’, *dajshemije tego* ‘dajcie mi to’. (Alb. *ç* = [tʃ]). Przez *ç* zapisywano czasem też *c*: *sehçe* ‘...się chce’ (obok regularnego *c*: *nehce* ‘nie chce’).

[dʒ]: *ç* – *puiçeshiti* ‘pójdiesz ty’, *gçejest* ‘gdzie jest’; *gj* – *ggjeposhlla* ‘gdzie poszła’, *negjela* ‘niedziela’; *c* – *pshice* obok *pshigje* i *pishçe* ‘przyjdzie’. Tutaj najbardziej uprawnionym znakiem wydaje się *gj*, którym Albańczycy zapisują palatalną afrykatę [j]. W większości dialektów północnych jest ona współcześnie wymawiana identycznie jak polskie [dʒ]. Jak wynika z zapisów, w dialekcie Elbasanu głoska mogła zachować jeszcze bardziej tylnopalatalną lub palato-welarną artykulację, skoro nie zawsze identyfikowano ją z polskim *dź*. Pośrednio można przyjąć, że identyfikowano ją także z polskim tzw. miękkim *g* [j]. Mamy tu tylko jeden przykład takiej identyfikacji dla bezdźwięcznego odpowiednika: *qepsko* ‘kiepsko’ (albańskim *q* zapisuje się tzw. miękkie *k* [c]).

[ʃ]: *sh* – *pshinjeshiçe* ‘przyniesie’ *poshet* ‘poszedł’, *dëfash* ‘twarz’, *națfash* ‘na twarz’; *zh* – *zhavirove* ‘szafirowe’; *r* – *treba, otvorgje* ‘otwórzcie’; *rsh* – *gorshki*. Dwie ostatnie identyfikacje opierają się raczej na skojarzeniach brzmienia z brzmieniem tych samych wyrazów w innych językach słowiańskich (w grę wchodzi słowacki ze względu na podóże autora *Zeszytu*, oraz serbski, który autor mógł częściej słyszeć i, ewentualnie, czeski).

[ʒ]: *zsh* – *zshebei* obok *zshebi* ‘żeby’, *ezshelijest* ‘jeżeli jest’, *zshullte* ‘żółte’, *zshartovallam* ‘żartowałam’; *sh* – *dobshë* ‘dobrze’, *noshica* ‘nożyce’.

[ʧ]: *ç* – *çista* ‘czysta’, *çollo* ‘czoło’, *pjeçone* ‘pieczone’, *çarrne* ‘czarne’; *c* – *navecer* ‘na wieczór’, *carvuno* ‘czerwone’, *cego* ‘czego’.

Na [dʒ] brak przykładów.

Bardzo różnie zapisywano też grupy dwu szumiących, np. [ʃte] – *otvorgje* ‘otwórzcie’; [ete] – *potnesçe* ‘podnieście’, *pshinjeshiçe* ‘przyniesie’; [zdz] – *rrozgjeishe* ‘rozdziej się’, *gozshik* ‘goździk’.

W wygłosie zapewne grupy takie upraszczały się, por. *nehcejegj* ‘nie chcę jeść’, *jagomosh* ‘jegomość, ksiądz’, *padadesh* ‘pada deszcz’.

Równie niekonsekwentnie zapisywane są polskie samogłoski. Najczęściej niewłaściwa identyfikacja występuje w wygłosie, co, mając na uwadze charakterystykę fonetyczną partii wygłosowych tekstu, jest zrozumiałe, por. np. *gllove* ‘głowa’, *ribe* ‘ryba’, *zshimo* ‘zima’, *praveramje* ‘prawe ramię’, ale *llevoramje* ‘lewe ramię’, *çidopravde* ‘czy to prawda’, ale *atopravdo* ‘a to

prawda', *zëmbi* obok *zembe* 'zęby', *çarrne* 'czarne' *zshelone* 'zielone', ale *carvuno* 'czerwone', itd.

Także spółgłoski były nagminnie mylone, por. np. *mlloto* 'błoto', *nevjeski* 'niebieski' *djepovjem* 'nie powiem'. Najczęściej mylono dźwięczne i bezdźwięczne, np. *popollutne* 'po południe', *jestoboshe* 'jest dobrze', *pello* 'było', *moshebiç* 'może być'. Nie zawsze odnotowywano miękkość; zwłaszcza w morfemie *nie*, np. *nepokash* 'nie pokazuj', *nehce* 'nie chce', *nemamças* 'nie mam czasu', *pema nikogo* 'nie ma nikogo', chociaż *donjego* 'do niego', *djepovjem* 'nie powiem'. Miękkość wargowych dość regularnie oddawana jest przez jotę, np. *pjeçone* 'pieczone', *mjenso* 'mięso', *nevjem* 'nie wiem', *vjeci* i *vjenci* 'więcej', *povjem* 'powiem', *vjem* 'wiem', chociaż *jesvele* 'jest wiele'. Miękkość wargowych zapewne była już rozłożona, ale powyższe zapisy nie mogą stanowić żadnego dowodu, ponieważ praktycznie nie było innej możliwości zapisu miękkości wargowych przy pomocy albańskiej ortografii.

Zdarzają się też zapisy niczym nieusprawiedliwione albo w ogóle nieidentyfikowalne, np. *çoi* obok *zshoi* 'drzwi', które zidentyfikowano na podstawie kontekstu (*otvorgje zshoi* 'otwórzcie drzwi') oraz tłumaczenia.

Charakterystyczne są rozbieżności niektórych typów grup spółgłoskowych, np. *bërvi* 'brwi', *dëfash* 'twarz', *tëshista* 'trzysta' (przetłumaczone jako 'trzeci' – *i tretî*), *këfashne* 'kwaśne', *ostatnia kevadra* 'ostatnia kwadra', *pirfsha kevadra* 'pierwsza kwadra'. Zapisy te mówią o tym, że dla polskiego raczej nie są charakterystyczne tzw. faukalne warianty zwartych spółgłosek. Wymowa polska jest w tym wypadku mniej konfluentna niż na przykład rosyjska. Fonetycy rosyjscy słyszą różnicę, na przykład, w wymowie [d] w polskim *dno* i rosyjskim *дно*. Możliwości wyjaśnienia takich zapisów mamy dwie: albo taka sama różnica fonetyczna występuje między polskim i albańskim, stąd Albańczyk nieco inaczej mógł słyszeć realizację tych grup spółgłoskowych, albo też Simon Kazanxhiu zetknął się w Polsce z wymową 'niską', którą charakteryzowały podobne rozbieżności niektórych grup spółgłoskowych¹⁰. Litera *ë*, użyta w powyższych przykładach, niewątpliwie oznacza krótką, zredukowaną samogłoskę. W polskich zapisach ta litera występuje bardzo rzadko. Oprócz tych przykładów użyto jej jeszcze głównie w pozycji przed *m*, por. *spadllëm* 'spadłem', *kvatëm* 'kwiatem', *zëmbi* obok *zembe* 'zęby' (oraz wyjąt-

¹⁰ Stanisław Sielański, który w przedwojennych filmach grał zwykle postaci z gminu, czasem stosował taką właśnie manierę językową.

kowo w *këdehcesh* ‘kiedy chcesz’ obok *kedejest* ‘kiedy jest’), co może oddawać wariant fonetyczny *e* przed sonantem nosowym.

Jota zapisywana jest bardzo niekonsekwentnie, por. *puiçeshiti* ‘pójdiesz ty’, *pujç* ‘pójdź’, *poehall* ‘pojechał’, *pshijehall* ‘przyjechał’, *pishçe* ‘przyjdzie’, *puide* ‘pójdę’, *jestlladna* ‘jest ładna’, *neesh* ‘nie jest’. Podobnie zresztą w części albańskiej, np. *eakëtu* zamiast *eja këtu* ‘chodź tu’ obok *ejapasmeje* (*eja pas meje* ‘idź za mną’).

W ówczesnej polszczyźnie z pewnością występowały jeszcze samogłoski pochylone. Ale na podstawie zapisów trudno to ustalić, poza zmianami związanymi z sąsiedztwem sonantów, por. wspomniane redukcje przed *m* (*zëmbi* ‘zęby’, *spadllëm* ‘spadłem’), oraz powszechnymi wówczas formami *sshfica* ‘świeca’, *pirfsha* i *pirsha* ‘pierwsza’. Ewentualnie za samogłoski pochylone można by uznać zapisy takie jak *sol* ‘sól’, *pokoi* ‘pokój’, *nadvor* ‘na dwór’; w innych wyrazach mamy *u*, np. *lud* ‘lód’, *pujç* ‘pójdź’. Poza tym błędne, przypadkowe zapisy samogłosek, dowolne wymiany jednych na drugie, bez żadnego sensu, są w *Zeszycie* na porządku dziennym.

Podwyższenie artykulacji samogłosek przednich związane jest z sąsiedztwem palatalnych, por. *edengjin* ‘jeden dzień’, *nipovjadallnic* ‘nie powiedała nic’.

Na podstawie polskiej zawartości *Zeszytu* nie udało się ustalić żadnej odmiany regionalnej, czy dialektalnej. Zapisy najprawdopodobniej reprezentują odmianę potoczną polszczyzny ogólnej.

Materiał albański *Zeszytu*, z którym mogliśmy się zapoznać, potwierdza powszechną wiedzę o fonetyce gegijskiego dialektu Elbasanu. W zapisach ujawniły się najważniejsze cechy tego dialektu: brak rotacyzmu (*pjekun* – literackie i toskijskie *pjekur* ‘upieczony’); występowanie samogłosek nosowych (*mrama* [mbrāma] – literackie i toskijskie *mbrëma* ‘wieczór’; *dham* [ðām] – lit. i tosk. *dhëmb*, ‘ząb’; *asht* [ãft] – lit. i tosk. *është* ‘jest’; *mëska* [mãska] – lit. i tosk. *më s’ka* ‘więcej nie ma’); występowanie samogłosek długich (*qeesh* [ce:] – lit. i tosk. *qesh* ‘śmiać się’; *syy* [sy:] – lit. i tosk. *sy* ‘oko’); trochę mniejsza reprezentacja litery *ë*¹¹ w zapisach (np. *ilir* – lit. i *lirë*

¹¹ W dialektach gegijskich /ə/ nie jest samodzielnym fonemem. Występuje rzadko w uwarunkowaniu kontekstowym, zwykle daje się zinterpretować jako fragment alofonu kombinatorycznego sonantu. W tekstach gegijskich litera *ë* jest jednak zwyczajowo używana na piśmie w niektórych pozycjach. W zapisach z *Zeszytu* *ë* występuje jednak częściej niż w większości tekstów gegijskich.

‘wolny’); rozwój grup *kl, gl w q* [c], *gj* [j] (*qymesht* ‘mleko’); udźwięcznienia w grupach *nt, mp, ŋk* i uproszczenia grup *nd, mb, ŋg* (*kadal* < *ngadal* ‘powoli’; *mrāma* < *mbrāma*, lit. i tosk. *mbrēma* ‘wieczór’; *dham* < *dhāmb*, lit. i tosk. *dhēmb* ‘ząb’; *eamēl* [eāməΛ] – lit. i tosk. *e ēmbēl* ‘słodka’), obok podejrzenie literackich form bez uproszczenia (*hund* ‘nos’, *nēmēngjes* ‘rano’; *ungrit* ‘podniósł’ i in.). Jediną różnicą w stosunku gwary do stanu współczesnego mogłoby być występowanie wstawnej spółgłoski rozbijającej grupy *mr, ml*¹². Ta cecha, odnotowywana jeszcze na początku XX wieku bardzo często w dialektach albańskich, a także w dialektach macedońskich z terenów Albanii, wyraźnie się wycofuje. Współcześnie odnotowano wtórną grupę *mbr* (*numburoj, numbroj, nambroj, nambroç, ðambroj, ðambəroj* = *numëroj* ‘numeruję, wyliczam’) już tylko w kilkunastu wsiach w południowej Albanii (zob. *Atlasi dialektologjik I* 2007, mapa nr 628). Obecność wstawnej spółgłoski w dialekcie Elbasanu początku XIX wieku sugeruje między innymi zapis wyrazu nie albańskiego, ale polskiego: *mbligo* ‘mleko’ – autor zapisu nie mógł usłyszeć takiej formy w Polsce, mógł natomiast automatycznie rozbić grupę *ml* zgodnie z własnym zwyczajem językowym (choć mógł także skojarzyć wyraz z formą znaną mu z dialektów macedońskich okolic Korczy – *mbleko*). Z drugiej strony w *Zeszytach* odnajdujemy zapisy z uproszczeniem oryginalnej, etymologicznej grupy *mbl*¹³: *pomleth* – literackie i toskijskie *po mbledh* ‘zbieram’, co pośrednio dowodzi prawdziwości naszej opinii, potwierdza bowiem istnienie funkcjonalnej ekwiwalencji grup *ml* i *mbl* (i z pewnością też *mr* i *mbr*, por. w *Zeszytach*: *mrāma* – lit. i tosk. *mbrēma*)¹⁴.

Formy typowe dla gwary Elbasanu przeplatają się w *Zeszytach* z formami przypominającymi wariant toskijski lub wręcz literacki. Zapewne zawdzięczamy to autorowi transliteracji. Więcej będziemy mogli powiedzieć o ję-

¹² Jest to albańska i włoska odmiana tzw. „spółgłoski buforowej” – okluzywu wstawianego w środek niektórych rodzajów grup spółgłoskowych. W gwarach macedońskich zjawisko to upowszechniło się, między innymi, w grupach *sr, zr, šr, žr*, np. [strecə], [zdrebe] (literackie *çpekə, жребе*). Spółgłoska „buforowa” jest także częsta w dialektach północnej Grecji (por. Newton 1972).

¹³ W dialektach gegijskich grupy *mb, nd* zwykle upraszczają się do sonantu.

¹⁴ Por. analogicznie w dialektach macedońskich możliwe [zdrebe] ‘żrebię’ obok np. [zravje] ‘zdrowie’, por. też w *Zeszytach*: *zdrobiç* ‘zrobić’.

zyku albańskim *Zeszytu*, kiedy zostanie nam udostępniony jego pełny tekst i nowa transliteracja Roberta Elsie¹⁵.

Bibliografia

- Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe*, v. 1, 2007, Napoli.
- Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe*, v. 2, 2008, Napoli.
- BENNI T., 1912, Samogłoski polskie, *Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* 3, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.
- DUKIEWICZ L., 1958, Analiza mowy nagranej wstecz, *Język polski XXXVIII*, s. 196–203.
- DUKIEWICZ L., 1967, *Polskie głoski nosowe*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ELSIE R., 2016, *Early Albanian Bible Translations in Todhri Script*, *Albanian Studies*, vol. 30, London: Centre for Albanian Studies.
- ELSIE R., 2017, *Albanian alphabets, borrowed and invented*, *Albanian Studies*, vol. 36, London: Centre for Albanian Studies.
- GEITER L., 1883, *Die albanesischen und slavischen Schriften, Mit Unterstützung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Wien: Alfred Hölder.
- GJINARI J., 1970, *Dialektologjia shqiptare*, Prishtina: Universiteti. Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës.
- HETZER A., 1987, Armenier und Albaner, *Balkan-Archiv, Neue Folge* 12, s. 29–148.
- KARAŚ M., M. MADEJOWA (red.), 1977, *Słownik wymowy polskiej PWN*, Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- KONECZNA H., 1934, Studium eksperymentalne artykulacji polskich głosek, *Prace Filologiczne* 16, s. 33–174.
- NAHTIGAL R., 1923, O elbasanskem pismu in pismenstvu na njem, *Arhiv za arbansku starinu, jezik i etnologiju* nr 1, s. 160–195.
- NEWTON B., 1972, *The generative Interpretation of Dialect: a study of Modern Greek Phonology*, Cambridge University Press.
- NOSI L., 1918, Dhaskal Todhri, Kopshti letrar, *E përkohshme e përmuejshme*, nr 1, s. 13–14; nr 2, s. 13; nr 3, s. 8; nr 4, s. 11; nr 5, s. 2.
- OSMANI T., 1987, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe*, Tirana: Libri shkollor.

¹⁵ Robert Elsie zdążył przed śmiercią dokonać nowej transliteracji. Otrzymaliśmy ją już po ukończeniu tego artykułu.

- OSOWICKA M., 2000, Analiza jakości informacji fonetycznych zawartych w głównych wydawnictwach ortofonicznych, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Studia Slavica IV*, s. 143–159.
- PEKMEZI GJ., 1901, Vorläufiger Bericht über das Studium des albanischen Dialektes von Elbasan, Anzeiger der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, *Philosophisch-historische Classe nr 38/9*, s. 39–64.
- QAFËZEZI I.M., 1937, Theodor Kavalioti dhe Daskal Todri-Haxhifilipi, *Përpkjka shqiptare nr 11/12*, s. 247–250.
- RESSULLI N. 1938, Abecea e dorëshkrimit beratas dhe abecea e Thodër Haxhi Filipit, *Leka nr 10*, s. 181–185.
- SHUTERIQI DH., 1949, Anonimi i Elbasanit: shkrimi shqip në Elbasan në shekujt XVIII–XIX dhe Dhaskal Todhri, *Buletin i Institutit të Shkencave nr 1*, s. 33–54.
- SHUTERIQI DH., 1954, Dhaskal Todhri, *Buletin i Institutit të Shkencave për Shkencat Shoqerore nr 4*, s. 35–55.
- SHUTERIQI DH., 1959, Shkrime të Dhaskal Todhrit dhe të pasardhësve të tij elbasanas, *Buletin i Institutit të Shkencave për Shkencat Shoqerore nr 1*, s. 165–198.
- SHUTERIQI DH., 1973, Dhaskal Todhri, [w:] Dh. Shuteriqi (ed.), *Nëpër shekujt letrarë: Studime*, Tirana: Naim Frashëri, s. 82–113.
- SHUTERIQI DH., 1976, *Shkrimet shqipe në vitet 1332–1850*, Tirana: Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë.
- VON HAHN J.G., 1849, Bericht über die Auffindung eines uralten albanesischen Alphabetes, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, *Philosophisch-historische Classe nr 9/2*, Wien, s. 262–266.
- VON HAHN J.G., 1854, *Albanesische Studien*, vol. 3, Jena: Fr. Mauke.
- WIERZCHOWSKA B., 1980, *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Wrocław: Ossolineum.
- ZAGÓRSKA-BROOKS M., 1964, Nasal vowels in contemporary standard Polish, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 8, s. 102–105.
- ΔΑΜΑΣΚΙΝΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, 1558, *Θησαυρός*, Βενετία.

Polish language in an unknown Albanian *damaskin* from 19th century

(s u m m a r y)

The *Notebook* of Simon Kazanxhiu comes from the first half of the nineteenth century. It is now preserved in the Albanian State Archives in Tirana. This Notebook, written primarily in Todhri script (the original Albanian alphabet), comes from Elbasan in central Albania where the Todhri alphabet was invented and used in the

nineteenth century. It contains a variety of information: seemingly random lists of Albanian words and phrases, a one-page list of words and phrases in German with their Albanian translation, and more extensive glossaries of Venetian Italian-Albanian and of Polish-Albanian words and phrases, all written in Todhri. There are also financial records on the purchase and sale of merchandise, remedies for illnesses and recipes.

The paper presents a preliminary analysis of the phonetics of the Polish words in the Notebook.

